

POHORJE – ČASOVNOST NEČASOVNEGA

(Strukture prostora in časa, 2. kamniški sociološki zbornik, Kamnik, 2005, str. 195 – 202)

Pohorje je danes splošno sprejeti in uveljavljen pojem za hribovito pokrajino na severu Slovenije , ki po svojih naravnih in kulturnih značilnostih predstavlja zaključeno in samostojno geografsko enoto. Čeprav se v polpretekli in sodobni geografski literaturi še vedno pojavljajo razhajanja glede jasne fizične razmejitve Pohorja od sosednjih pokrajin, pa velja Pohorje za enega naših najbolj izrazitih naravnih in antropogeografskih predelov.¹

Vse kaže, da so se z geografskimi naziranjmi o Pohorju sprijaznili tudi njegovi prebivalci. Predvsem v nižinskih predelih Pohorja je danes vse manj ljudi, ki bi nasprotovali, da se jih poimenuje s Pohorci. V tem imenu ne vidijo več tiste vsebinske teže, kot so jo videli njihovi predniki, ki niso poznali in uporabljali skupnega imena za obsežen sredogorski masiv med Mariborom in Dravogradom ter Dravo in vitanjskim podoljem. V ljudskem označevanju se je delilo Pohorje v tri višinske pasove: v Čretnike v Dravski dolini ,v Vresenjke na pobočjih do višine približno 700 m in Smolščake v višini nad 700 .²

Imena si Pohorci niso sami izbrali, nadeli so jim ga sosednji ravninci in v njem je nekoliko zbadljivosti, saj je bil s Pohorcem mišljen zakrčjen hribovec, počasnih misli, nerodnih kretenj in negotovega nastopa v uradih ter pred tujci. Tako so Pohorce v prvi polovici prejšnjega stoletja tudi označili prvi raziskovalci Pohorja.

Podobno kot za Pohorce velja tudi za njihove sosede preko Drave - Kobance. Danes je v geografski literaturi splošno sprejeto ime Kobansko za vso hribovje na levi strani Drave med Mariborom in Dravogradom. Pojavlja pa se še zmeraj tudi ime Kozjak, toda da bi ga razločevali med drugimi Kozjaki, so dali geografi prednost Kobanskemu.³ Domačini so se tega imena tudi po drugi svetovni vojni branili, ker so videli v njem žaljivko. Topografsko zbadljivko, katero so pošiljali in jo še pošiljajo Pohorci svojim sosedom preko Drave, so dobili Kobanci po dežnih "plaščih" narejenih iz listja in lubja imenovanih kobanice. Kobanc in Pohorc sta živela vsak na svojem bregu, ločevala ju je deroča Drava in ostro začrtala njun občutek lokalnega ponosa. V Dravski dolini je bilo zato pomembno, na katerem bregu si

živel, ljudje obeh bregov se niso mogli nikoli poistovetiti, pa čeprav so v očeh nekoga tretjega bili zelo podobni.

Ko so v prejšnjem stoletju učeni popotniki spraševali ljudi s Pohorja, kje so doma Pohorci, so jim povsod kazali v daljavo in se branili, da bi jih kdorkoli imel za Pohorce. Poročevalec doma iz Lobnice na Pohorju je za *Pajkove Črtice iz duševnega žitka štajerskih Slovencev* zapisal: "*Čudno je, da Pohorec neče Pohorec biti. Poprašuj od izhoda do zahoda, od juga do severa med njimi in nikdo izmed prostih ljudi ti ne bode rekel: "Tu smo Pohorci." To ime se jim toraj zdi zaničljivo. Prebivalci severne strani se imenujejo Zaplance; Pohorci so baje na južnej strani.*"⁴ Tudi še v času po drugi svetovni vojni so prebivalci iz severnega Pohorja imeli za Pohorce samo ljudi na južni strani hribovja. Prav tako se domačini iz skrajnega severozahodnega Pohorja nimajo za Pohorce, le ti naj bi živeli vzhodno od Kremžarjevega vrha, kjer se hribovje vzdiguje visoko nad agrarnimi naselji.

Za Pohorce so v preteklosti veljali ljudje iz visokih leg južnega Pohorja. Pesniški samouk Jurij Vodovnik doma iz skomarske fare je v prvi polovici 19. stoletja zlagal in pisal pesmi, v katerih domačine iz visoko ležečih pobočij južnega Pohorja imenuje Pohorci. Iz pesmi o poštem Pohorcu je razvidno, da je omejil življenjsko območje nižinskega "Polanca" z naravno mejo do koder še rastejo slive - "čvečki", višje, kjer uspeva le še krompir, pa živi "Poharc".

Polanc in Poharc sta pač tak,
vsak ima zmiraj kakšen spak.
Polancam le Bog čvečkov dej,
krompir pa Poharc mej.⁵

Krajevna imena s pridevkom "na Pohorju" so razmeroma mlajšega izvora: Sv. Primož na Pohorju se je imenoval - pred postavitvijo cerkve svojega patrona - Slivnik, /dostavek "na Pohorju" je dobil, da bi ga razlikovalo od Sv. Primoža nad Muto/. Sv. Anton na Pohorju se je imenoval - pred postavitvijo cerkve leta 1681 - Mošenik. Sv. Lovrenc je dobil pridevek "na Pohorju" po prvi svetovni vojni, z njim se tudi razlikuje od Sv. Lovrenca na Dravskem polju.

Čeprav je Pohorje sredogorski svet z mirno zaobljenimi vrhovi in le redkimi mesti z razgaljeno živo skalo, obstaja kar nekaj dejstev, da prihaja ime Pohorje iz pogorja. Nikjer ob vznožju Pohorja ni razlika med višinskim in nižinskim svetom tako očitna kot na vzhodnem robu Pohorja, ko to prehaja v ravno Dravsko polje. Ljudje s Pohorja imenujejo prebivalce

Dravskega polja Poljanci, le ti pa so ves hriboviti svet, ki se je dvigoval proti zahodu poimenovali Pohorje, njegove prebivalce pa Pohorce.

V zgodovinskih virih se od 13. stoletja dalje hribovje zahodno od Dravskega polja pojavlja najpogosteje z imenom "Pacher".⁶ Na Vischerjevem zemljevidu iz leta 1678 je Pohorje označeno kot "Der Pacher Mons altus et magnus...".⁷ Nekoliko zmede je povzročilo tudi nemško poimenovanje Pohorja (Das Bachergebirge), saj namiguje na to, da je dobilo ime po številnih potokih. Vendar že eden prvih raziskovalcev Pohorja, Rudolf Gustav Puff, opozarja na neupravičenost nemškega poimenovanja, sam pravi, da je ime slovenskega izvora in pomeni gora. Ker se je hotel približati slovenskemu poimenovanju, uporablja ime "Das Pacherngebirge", Pohorce pa imenuje "Die Pohorjancen", tudi "Pohorßani".⁸

Na začetku potopisne črtice *Pogled s Pohorja* je Ivan Macun zapisal, da Pohorje pri štajerskih Slovencih nima samo golega zemljepisnega pomena, ampak: "... *sega globoko v misli, v narodno vero in v pregovore daleč okrog...*".⁹ V Slovenskih goricah in tudi v krajih, kjer Pohorja sploh videli niso, so obstajali pregovori, ki so Pohorje povezovali z oddaljenim, skrivnostnim, skoraj mitološkim gorstvom: "*Poslal sem ga v Pohorje po smolo*", "*Šla je v Pohorje za njega*", "*Mati so s Pohorja dobili malo dete*", "*Daleč je kakor Pohorje.*"¹⁰

Še dolgo v 19. stoletje je Pohorje opisano kot temačna gozdna divjina, v kateri vlada velika in strašna tišina. Še neraziskana pokrajina mami romantične zgodovinopisce, ki v Pohorju in njegovih prebivalcih vidijo arhetip z civilizacijo še neomadeževane pokrajine. Na Pohorju so se takrat izgubljali tudi tisti, o katerih je šel glas, da poznajo vsak njegov kot. Med njimi tudi Rudolf Gustav Puff. Nekoč je prepričan, da je namenjen proti Slovenski Bistrici, končal pot čez Pohorje ob Dravi. Izgubljali so se tudi izkušeni gozdarji, eden izmed njih naj bi čez Pohorje okoli leta 1837 popeljal raziskovalca Georga Mallyja. Namenjena sta bila od sv. Areha preko Treh kraljev v vitanjski okraj. Po deseturnem blodenju med ogromnimi trohnečimi drevesi in kot človek visoko travo ju je rešil kmet iz Smolnika in jima povedal, da sta hodila po krajih, kje je že marsikdo našel smrt.¹¹

Prva opisana potovanja čez Pohorje prinašajo tudi karakterološko podobo njegovih ljudi. Značajski opisi Pohorcev iz prve polovice 19. stoletja se skoraj nespremenjeni pojavljajo tudi v kasnejših razpravah vse do začetka II. svetovne vojne. Podobno kot je Pohorce okarakteriziral sredi 19. stoletja *R.G.Puff*, jih je pred prvo svetovno vojno tudi njihov rojak

Janez Koprivnik v prvi slovenski monografiji o Pohorju.¹² Puffovega in Koprivnikovega Pohorca pa spet skoraj nespremenjenega srečamo v razpravah *Franja Baša O karakterologiji prebivalstva v štajerskem Podravju*, ki jo je dokončal leta 1941. Pri opisih Pohorčevega značaja se tako v nekoliko spremenjeni in prilagojeni obliki vračajo stare tradicionalne forme.

Odločujoča determinanta, ki je vplivala na izoblikovanje Pohorčevega značaja je njegovo naravno okolje. Značilno domovanje Pohorca je osamela kmetija sredi obsežnih gozdov. Samota in odmaknjenost sta ga navadila na avtarkijo, nanjo opozarja tudi Vodovnikov opis skomarske fare:

Tam je dosti pintermanov,
tišlarjev in cimermanov.
Vsak furman je kolar,
vsak purger je coklar.¹³

Življenje na osamelih kmetijah je nudilo le redke priložnosti za stike in druženje z drugimi ljudmi. Tudi z najbližjim sosedom se je pohorski kmet srečaval le občasno, a skoraj nikoli na sodišču. Mejniške pravde so bile med pohorskimi kmeti skoraj nepoznane, saj marsikdo niti ni vedel, kje natančno tečejo meje njegove posesti. Najobičajnejši Pohorčev družabni dogodek je občasen nedeljski odhod v dolinsko gostilno, pa tudi takrat ostaj hladni in tih, dokler v pijanosti ne sklene prijateljstva in postane na moč zaupljiv, vendar na ta znanstva, takoj ko se strezni, pozabi. Najraje se Pohorci družijo s svojimi ljudmi na kolinah – »furežih« in na več dni trajajočih gostijah, ki so ponavadi trajale od ponedeljka do petka. Za tekoče politične dogodke se ne meni, še dolgo v 19. stoletje pa najraje nazdravlja Mariji Tereziji. V kolikor ga ni pokvarila prihajajoča pridobitniška miselnost, je ohranil poštenost, po kateri je slovel daleč naokrog. Med Pohorci so se kupčije sklepale na štiri oči, brez prič in nepotrebne pisarije.¹⁴

Pohorci so preračunljiv gorjan, nezaupljivega in negotovega nastopa pred tuji, redkobeseden, vraževeren in globoko konzervativen. Že na prvi pogled je razpoznaven po grdi, nerodni, a trpežni volnati obleki sive, črne ali rjave barve. Zanj pravi Pavel Turner, nekoč tudi sam pastirček s Pohorja: "*To nosi Pohorec pozimi in poleti, od zibeli do groba, in, kakor se v obče sodi, se Nepohorcem nikakor ne dozdeva lepa.*"¹⁵ Najobičajnejša obutev Pohorca so cokli, ki so postali sinonim za Pohorce in njihove vasi "Coklurge". Prihajajoča industrializacija in z njo pogojene spremembe v materialni kulturi pa so zapustile sledi tudi v načinu oblačenja Pohorca. Pesniški samouk Jurij Vodovnik z ironijo graja

prevzetnost in zapravljalivost kmečkega stanu, ki v oblačenju vse bolj sledi zgornještajerskim zgledom in modi premožnejših.

Obsežni gozdovi, ki so še konec 19. stoletja po vrhovih prehajali v pragozdove, samota in prometna odrezanost so vplivali tudi na Pohorčevo mentaliteto, način razmišljanja in čustvovanja. Janez Koprivnik pravi za svoje rojake, da so v veliki večini flegmatičnega temperamenta, živahni sangviniki so redki, zato so Pohorci počasnega mišljenja, izražanja in gibanja, vendar pa ne nerodni in nesigurni. Razprave o značajski podobi Pohorca najraje posegajo po primerjavi z njegovim sosedom Slovenjegoričanom. V sestavku o Pohorju objavljenem leta 1867 je *Jakob Gomilšek* zapisal: » *Ni večjega razločka med dvema sosedoma, kakor med Gorčanom in Pohorjancem. Uni je omikan, jasnega duha, lahkomiseln, strasten, ljubi posebno petje, zabavo in spremembo; -ta je tih, resnoben in čmeren, kakor njegovo bregovje, zamišljen in malo besedi, vražast, plah in hraniven, pa nespačenega moškega značaja.*«¹⁶

Pohorc na življenje gleda z vdanostjo, je izrazit fatalist, ki ne pričakuje veliko od prihodnosti. V tem je tudi zelo podoben sosednjemu Kobancu. Trdo delo jemlje kot božjo pokoro in ga opravlja mehanično brez večje prisotnosti duha. Vsaj od 19. stoletja dalje se je njegov vsakdanjik začel zelo zgodaj ali kot pravi Vodovnik: » *Kak hitro petelin en mal zakriči že Pohorc družino na polje podi*«. Nedelje so za njega dnevi, ko lahko spi do dne, se naje štrukljev in mesa, potem pa se počasi odpravi k maši, kjer med pridigo postava pred cerkvijo. Je sicer zelo veren, vendar se zaradi pomanjkanja domišljije, njegova vera manifestira predvsem v postavljanju preprostih križev in kapelic. Pri Pohorcu tudi ni jasno, kje se pri njem neha krščanstvo in pričinja poganstvo, saj Pohorc velja za močno vraževernega. Ena izmed oblik mešanja poganškega izročila in krščanstva je bilo tudi množično čaščenje vitanjske smreke, ki ga je moral leta 1852 prepovedati škof Slomšek.

Patriarhalen in preračunljivi Pohorc vidi v svoji ženi in otrocih predvsem pomožno delovno silo. Ženo si najde v eni zmed sosednjih far in nikakor ne dopusti, da bi v hiši prevzela glavno besedo, saj bi pri rojakih kmalu postal predmet posmeha. Za delo so Pohorski otroci poprijeli pri šestih ali sedmih letih kot pastirji. Do dela nezmožnih ljudi – invalidov, bebcev – je bil Pohorc trdosrčen in je z njimi grdo ravnal. Kakor do tujcev je bil nezaupljiv tudi do vseh novosti, tako tudi do izobrazbe, ker so bile šole ponekod oddaljene tudi za več kot tri ure je v njih pošiljal otroke le poredko. Župnik *Anton Slatinšek* je leta 1881 za prebivalce Resnika zapisal: » *A prosveta dolgo ni mogla prodreti tu sem gor. Rasli so in živeli tu, dve do tri ure daleč od šole in cerkve, ljudje – bi rekel po Rousseau-ovo. Vodil jih je prirojen razum,*

samosvoja volja, nekoliko vesti, pa jedro krščanstva! Sami analfabeti ...«¹⁷ Življenjski ideali Pohorcev so bili skromni: » *Njegov najskromnejši ideal je udiniti se na mestu težaka v gozdu ali na kmetiji, višji ideal je postati delavec v dolini ali v mestu in poslednji postati trgovec z lesom.*«¹⁸ Vendar pa Pohorci neradi zapuščajo svoje domove, v dolino se odpravljajo predvsem kočarski sinovi, saj kakor pravi Koprivnik:« *... tam baje ni veselo, ker se nikamor ne vidi kot v zrak*«. ¹⁹ Migracije so vodile otroke pohorskih kočarjev predvsem na urbanizirano in obrtno severno Pohorje, od tod pa dalje v Dravsko dolino.

Na severni strani Pohorja se je patriarhalni način življenja začel krhati z naraščajočo kapitalistično proizvodnjo, predvsem lesno trgovino, fužinarstvom in steklarstvom. Poročilo oskrbnika falske gosposčine Johanna Pokornyja iz leta 1812 predstavi prebivalce lovrenškega trga takole: *"Način mišljenja in nazori prebivalcev župnije Sv. Lovrenca in deloma Ruš so nekoliko bistrejši kakor pri prebivalcih selniške župnije. Kupčevanje jim namreč daje priložnost, da prihajajo v stik z bolj izobraženimi ljudmi. Tudi so na splošno bolj okretni, bolj zmožni in bolj duševno sposobni kakor prebivalci onkraj Drave v selniški in deloma ruški župniji."*²⁰

Poročila o gospodarstvu Lovrenčanov v 19. stoletju nenehno opozarjajo, da se tod opušča tradicionalno kmetovanje, saj se ljudje predvsem ukvarjajo z lesno trgovino, kmetijske pridelke pa kupujejo na trgu. Veliki in premožni kmetje s severnega Pohorja, so lastniki velikih gozdov ali Planin kot so jih imenovali, zato so daleč po Štajerskem znani kot Planinski kralji. Do poloma na dunajski borzi leta 1873 veljajo tudi za najpremožnejše ljudi na Spodnjem Štajerskem. Svojega slovesa si niso pridobili zgolj zaradi denarja; ta je bil pri marsikateremu kmetu varljivi znak trenutnega premoženja, ki pa je lahko zaradi potratnega življenja in nespametnega gospodarjenja kaj kmalu pošlo. Sodobniki prejšnjega stoletja poročajo o hitrih vzponih in prav takšnih padcih na rob beraškega življenja pri mnogih družinah z lovrenškega Pohorja. Planinski kralji se niso pustili zavesti mamljivim ponudbam trgovcev z lesom in lastnikov steklarn. Bili so trdni in zato velikokrat neusmiljeni gospodarji, neprizanesljivi in skopuški tudi do svojih domačih. Držali so se tradicije in niso dopustili, da bi se kmetija delila ali pa, da bi se od nje prodajalo, le dokupovalo se je lahko. Še posebej pa so pazili na Planino, kot so imenovali svoje gozdove. Prav o taki posebni in redki ljubezni do gozda govori tudi prva povest o lovrenškem Pohorju Arthura Achleitnera z naslovom *"Planinski kralj"*²¹

Premoženje, ki doteka z lesno trgovino bogatejšim Lovrenčanom služi za emancipacijo od tradicionalnih oblik življenja. Vse bolj se navzemajo navad iz Dravske doline in Maribora, kar se pozna tako v gradnji hiš, načinu oblačenja in vsakodnevni prehrani. Tudi niso hoteli več živeti v Sv. Lovrencu v Puščavi, kakor se je kraj imenoval stoletja nazaj. Ko je leta 1863 stekla železnica med Mariborom in Celovcem, so dosegli, da se je kraj preimenoval po tem markantnem dosežku industrijske dobe v: Sv. Lovrenc ob koroški železnici. Kritična poročila iz druge polovice prejšnjega stoletja, napisana izpod peresa lovrenškega župnika Jožefa Toporišiča, opisujejo župnijo kot neke vrste Anglijo, kjer živijo le zelo bogati in zelo revni ljudje, srednjega razreda pa ni.²² Župnik se pritožuje, da je njegova fara morda najbolj liberalna v celi škofiji, čemur je kriv vpliv bližnjega Maribora. Bahaški in nastopaški kmetje služijo z opuščanjem patriarhalnega življenja za vzgled svoji služničadi in gostaçem. Sicer so v verskem oziru neoporečni, vendar preveč samosvoji, navezani na denar ter premalo strogi do hlapcev in dekel, zaradi česar v župniji trpi ravno šesta božja zapoved.

Le redki posamezniki so opozarjali, da gre izkoriščanje gozdov preko vseh zdravih meja. Ljudje so imeli pred očmi samo trenutni zaslužek, brez misli na prihodnost. Dolgo nedotaknjeni gozdovi so postali žrtev oglarjenja, trgovine z lesom in steklarstva. Problem je postal tako pereč, da je o njem leta 1868 razpravljala tudi deželna vlada. V izredno izčrpnem in neprecenljivem delu o Pohorju primerja falski gozdarski upravitelj Carl Hiltl²³ gozd z ljudstvom, ki je po roparskih napadih in težkih bojih izgubilo vse za boj sposobne, ostali so mu le otroci in nebogljeni starci. Podatki o neznanskih količinah posekanega leta so osupljivi in kažejo na konec dobe blagostanja in razsipništva, z njo zamre tudi pohorsko steklarstvo.

V 19. stoletju so ljudje na severnem Pohorju skupaj z meščanskimi, vse bolj sprejemali tudi nemške kulturne vplive, ti so v večji meri zajeli nižinske in vznožne kraje. Tako se konec 19. stoletja že močno opazi narodnostno razlikovanje med urbanizirano, z nemškimi vplivi zaznamovano pokrajino in etnografsko samoniklo pokrajino, ki je ohranila prvine slovenstva. Veliki kmetje na severnem Pohorju (Grizoldi, Hlebi, Kasjaki, Grubelniki, Držečniki in Mravljaki) v dobi vse večjih narodnostnih bojov hote in zavestno ohranjanjo slovensko narodno zavest in se tako v kulturnem smislu vse bolj enačijo s slovenstvom. Da pa slovenstva ne moremo in ne smemo iskati v nekem enotnem slovenskem liku, temveč v raznovrstnosti pokrajinskih inačic je upam vsaj delno pokazal tudi ta prispevek.

¹ Ivan Gams: Pohorsko Podravje, SAZU, Ljubljana, 1959, str. 10 - 11,

Anton Melik: Štajerska s Prekmurjem in mežiško dolino, SM, Ljubljana, 1957, str. 18,
Josip Šuman: Slovenski Štajer, Dežela in ljudstvo I. snopič, SM, 1868, str. 22.

² Franjo Baš: O karakterologiji prebivalstva v štajerskem Podravju, ČZN, Maribor, 1963, str. 1 - 14.

³ Mavricij Zgonik: Dravska dolina, Založba obzorja Maribor, 1977, str. 40. - 42.

⁴ Josip Pajek: Črtice iz duševnega žitka štajerskih Slovencev, Matica slovenska, Ljubljana, 1884, str. 157.

⁵ Igor Cvetko: Jest sem Vodovnik Juri, Ljubljana, 1988, str. 130.

⁶ Pavle Blaznik: Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500, 2, SAZU, Založba obzorja Maribor, 1988.

⁷ G. M. Vischer: Topographia Stiriae, 1681. Pokrajinski muzej Ptuj, 1987.

⁸ Rudolf Gustav Puff: Marburger Taschenbuch, Graz, 1853, str. 20.
Rudolf Gustav Puff: Das Bacherengebirge in der unteren Steiermark, Marburger Taschenbuch, Graz, 1854, str. 1, 30.

⁹ Ivan Macun: Pogled v Pohorje, Letopis Matice slovenske za 1869, Ljubljana, str. 86.

¹⁰ prav tam

¹¹ Georg Mally: Die Hochebene des Bacherengebirges und ihre Urwälder, Steiermärkische Zeitschrift, 1837, str. 23 - 30.

¹² Janez Koprivnik: Pohorje, ponatis iz Planinskega vestnika (1913 - 1919), Maribor, 1923, str. 57 - 58. Celotna Koprivnikova monografija o Pohorju s predstavitvijo avtorjevega življenja in dela je ponatisnjena tudi v delu Anton Gričnik : Janez Koprivnik in njegovo "Pohorje", Zreče, 1997.

¹³ Igor Cvetko: Jest sem Vodovnik Juri, Ljubljana, 1988, str. 115.

¹⁴ Rudolf Gustav Puff: Das Bacherengebirge in der unteren Steiermark, Marburger Taschenbuch, Graz, 1853, str. 30.

¹⁵ Kmečke in rokodelske novice, št. 14, 1867, str. 109.

¹⁶ Jakob Gomilšek: Pohorje, Koledar•ek družbe svetega Mohorja za navadno leto 1867, str. 34.

¹⁷ Anton Gričnik : Zapisi in pričevanja sejalcev : kronika župnije Sv. Kunigunde na Pohorju, Župnijski urad Sv. Kunigunde na Pohorju, 1989.

¹⁸ Franjo Baš: Stavbe in gospodarstvo na slovenskem podeželju, Slovenska matica, Ljubljana, 1984, str. 302.

¹⁹ Anton Gričnik : Janez Koprivnik in njegovo "Pohorje", Zreče, 1997, str. 429.

²⁰ Niko Kuret: Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848, 1. del, 3. snopič, SAZU, Ljubljana, 1989, str. 230.

²¹ Arthur Achleitner: Planinski kralj, Maribor, 1928.

²² Lovrenc na Pohorju skozi stoletja, Lovrenc na Pohorju, 1991, str.104.

²³ Carl Hiltl: Das Bachergebirge, Klagenfurt, 1895